

УДК 94(477)«1960/1980»

DOI: 10.24919/2519-058x.6.123757

Ольга ЛІСОВСЬКА,

orcid.org/0000-0002-6290-7869

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини (Україна, Умань)

lisovskaolya@ukr.net

РОЛЬ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (60 – 80-ті роки ХХ ст.)

У статті зроблена спроба комплексного висвітлення ролі кадрового забезпечення українського села при інтенсифікації сільського господарства Української РСР у 1960 – 80-і рр. Розглянуто основні напрями сільської кадрової політики держави, наголошено на досягненнях та прорахунках керівництва щодо забезпечення сільськогосподарського виробництва кваліфікованими робітниками. Автор поставив собі за мету проаналізувати кадрове забезпечення сільської місцевості в означений період та з'ясувати роль даного фактору при інтенсифікації сільського господарства. Як висновок, зазначено, що протягом 60 – 80-х рр. ХХ ст. держава так і не спромоглася підняти суспільну значущість селянської праці. Запроваджені заходи мали половинчастий характер і не підкріплялися необхідними матеріальними чинниками. Заробітна плата залишалася на низькому рівні. Вона не забезпечувала трудівникам гідних життєвих умов.

Помилки адміністративно-бюрократичної системи управління особливо негативно позначилися на загальному стані сільського господарства, в тому числі й на галузевій науці, що мала забезпечувати його розвиток.

Ключові слова: українське село, сільське господарство, кадрове забезпечення, інтенсифікація виробництва, професійна освіта, модернізація.

Ol'ha LISOVSKA,

PhD (History), Assistant professor of History of Ukraine Department,

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Ukraine, Uman) lisovskaolya@ukr.net

THE ROLE OF PERSONNEL SUPPLY IN THE INTENSIFICATION OF AGRICULTURE IN THE UKRAINIAN SSR (1960s – 1980s)

The development of the material and technical basis in the collective and state farm production is inextricably connected with the formation and improvement of the professional structure of mass professions, the intensification of general and professional training. Increasing the production and improvement of agricultural machinery required the preparation of skilled personnel able to operate these machines. The farms had a great need for professionals able to repair tractors, agricultural machines, equipment of livestock farms and complexes, engines of motor vehicles. Engineers, mechanics, economists, accountants, veterinarians were also of great need in the collective and state farms. The main idea of the article is to show the role of Ukrainian village personnel during the times of agriculture intensification in the Ukrainian SSR in the 1960s – 1980 s.

The training of skilled personnel for the agrarian sector was mostly carried out by vocational schools, but there were many shortcomings in their activities. Insufficient material and technical base and short terms of training did not ensure thorough preparation of a worker having several related specialties. The graduate did not receive sufficient knowledge on agronomy, zootechnics, and agriculture economics. This situation caused a considerable turnover of personnel in mechanization. The problem of providing agriculture with managerial staff and experts also remained unsolved. 17 higher education institutions and 133 technical schools were responsible for training specialists for this economy sector in the Ukrainian SSR.

The workers exercising unskilled labour were quite a numerous category in the village. They were engaged in equestrian work, work with machines and mechanisms that did not require special theoretical knowledge. They

mostly used the skills gained by themselves in practice. Their number on farms was different and depended on the overall level of production mechanization.

There were also some faults in the use and consolidation of personnel. The farm managers did not care about the formation of right conditions for specialists' life and work. Most young professionals were forced to hire their homes and solve numerous domestic problems. Labour remuneration was one of the weakest points in the collective farm system. In the manufacturing process woodworkers, machine and tractor motormen were paid greater attention than workers. The socialist principle «the good payment for good work» was not realized. A real source of material support for a rural worker was private farming.

During the 1960 s and 1980 s the state did not manage to pay attention to the social significance of rural labour. The measures implemented were not supported by the necessary material factors. Wages remained low. The money paid for work did not provide workers with decent living conditions. The mistakes in the administrative and bureaucratic management influenced the general state of agriculture, including the agricultural science, which was supposed to ensure its development.

Key words: Ukrainian village, agriculture, personnel support, intensification of production, vocational education, modernization.

Ольга ЛИСОВСКАЯ,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины
Уманского государственного педагогического
университета имени Павла Тычины (Украина, Умань)
lisovskaolya@ukr.net

РОЛЬ КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИ ИНТЕНСИФИКАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНСКОЙ ССР (60 – 80-е годы XX в.)

В статье предпринята попытка комплексного освещения роли кадрового обеспечения украинского села при интенсификации сельского хозяйства Украинской ССР в 1960 – 80-е гг. Рассмотрены основные направления сельской кадровой политики государства, отмечаются достижения и просчеты руководства по обеспечению сельскохозяйственного производства квалифицированными работниками. Автор поставил цель проанализировать кадровое обеспечение сельской местности в определенный период и выяснить роль данного фактора при интенсификации сельского хозяйства. Как вывод, указано, что в течение 60 – 80-х гг. XX в. государство так и не смогло поднять общественную значимость крестьянского труда. Принятые меры носили половинчатый характер и не подкреплялись необходимыми материальными факторами. Заработная плата оставалась на низком уровне. Она не обеспечивала труженикам достойных жизненных условий.

Ошибки административно-бюрократической системы управления особо тяжело сказались на общем состоянии сельского хозяйства, в том числе и на отраслевой науке, которая должна была обеспечивать его развитие.

Ключевые слова: украинское село, сельское хозяйство, кадровое обеспечение, интенсификация производства, профессиональное образование, модернизация.

Постановка проблеми. Кваліфіковане кадрове забезпечення є важливим чинником у всіх сферах життєдіяльності людей. Висвітлення питань, пов'язаних із роллю кадрового забезпечення українського села при інтенсифікації сільського господарства в 60 – 80-ті рр. XX ст. є актуальним, особливо для відтворення цілісної реальної картини історії українського села радянського періоду.

Аналіз досліджень. Тема пропонованої розвідки знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, в якій з ідеологічних причин, дані, що характеризували рівень кадрового забезпечення у 1960 – 1980-ті рр., подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на позитивних моментах; замовчувалися недоліки й наявні проблеми в забезпеченні сільського господарства кадрами.

У сучасній історичній науці, низка дослідників уже зробили спробу переосмислити історію українського села радянського періоду. Ґрунтовністю та об'єктивністю відзначаються праці В. Литвина (Литвин, 2004) і І. Романюка (Романюк, 2005). Висвітлення кадрового питання на нових методологічних засадах простежується в окремих працях І. Рибак (Рибак, 1997; 2000).

Незважаючи на це, цілісного дослідження кадрового забезпечення сіл Української РСР в 60 – 80-х рр. ХХ ст. нема, – ця тема розглядається в контексті розвитку всієї аграрної історії нашої країни (Падалка, 1995; 2003), (Панченко, 2000), (Смолій, 2006).

Мета статті. Автор поставив собі за мету проаналізувати кадрове забезпечення сільської місцевості в означений хронологічний період та з'ясувати роль цього фактора при інтенсифікації сільського господарства, реалізувавши такі дослідницькі завдання: окреслити основні напрями кадрової політики держави в означений період, виокремити досягнення і прорахунки керівництва.

Виклад основного матеріалу. Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і вдосконаленням професійно-кваліфікованої структури масових професій, ростом їх загальної і професійної підготовки. Збільшення виробництва та вдосконалення техніки для сільського господарства вимагало підготовки кваліфікованих кадрів для її експлуатації. Господарства мали велику потребу в майстрах із ремонту і технічного обслуговування тракторів, сільськогосподарських машин, устаткування тваринницьких ферм і комплексів, водійх. Особливо гострою залишалася потреба колгоспів і радгоспів в інженерах, техніках-механіках, економістах, бухгалтерх, ветеринарах (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 29. Спр. 1030. Арк. 2).

У першій половині 1960-х рр. в областях УРСР діяли дворічні школи підвищення кваліфікації для господарств республіки. Також організовувалися 4-місячні курси для трактористів, комбайнерів, водіїв (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 483. Арк. 22).

У зв'язку з оснащенням сільського господарства новою, більш складною технікою виникла необхідність у перебудові цієї форми навчання. На це було звернуто увагу в постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 березня 1966 р. «Про підготовку механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах (СПТУ)». Йшлося про те, що витрати на їхню підготовку, в тому числі виплати стипендій, безкоштовне харчування, обмундирування і спецодяг, починаючи з 1967 р., будуть проводитися за рахунок державного бюджету.

Улітку 1966 р. розгорнулася кампанія з набору учнів до сільських профтехучилищ України. На селі в школах упродовж другої половини 1960-х рр. проводилася профорієнтаційна робота, внаслідок якої у сільські профтехучилища України в 1966 – 1970 рр. було прийнято 313 580 учнів при плані 308 680. Якщо в 1965 р. для сільського господарства України СПТУ, а також колгоспи і радгоспи, в яких діяла система курсів, підготували 134 тис. механізаторів, то в 1970 р. – 153 тис. Особливо збільшилася кількість підготовлених трактористів і водіїв автомашин (Панченко, 2000: 257).

Проте наявна мережа СПТУ і система курсів не забезпечували повністю кадрами механізаторів колгоспи і радгоспи. На кінець 1970 р. в УРСР 40 % зайнятих у сільському господарстві становила молодь. У колгоспах і радгоспах працювали більше півмільйона молодих людей віком до 28 років, серед них – 119 тис. механізаторів, 92 тис. тваринників, 25 тис. спеціалістів сільського господарства.

У 1970 р. кадри масових професій готували 200 сільських профтехучилищ. За 1966 – 1970 рр. ці навчальні заклади підготували 213 тис. трактористів-машиністів та комбайнерів, 47 тис. осіб з різноманітними професіями в галузі тваринництва. На курсах за цей період було відповідно підготовлено 232 і 7 тис. осіб. У 1975 р. підготовку механізаторів у сільських профтехучилищах планувалося довести до 79,7 тис. осіб. Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1971 р. № 334 «О дальнейшем внедрении комплексной механизации производительных процессов в животноводстве и птицеводстве в 1971 – 1975 годах» було передбачено щорічну підготовку 4,5 тис. і підвищення кваліфікації 26 тис. майстрів машинного доїння корів, 11 тис. механізаторів-тваринників, 3 тис. слюсарів, 5,6 тис. електромонтерів (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 20. Спр. 2256. Арк. 76).

На селі з'явилися нові професії та спеціальності, чисельність яких 1969 р. загалом перевищувала 100. Серед них близько 50 спеціальностей індустріального типу: тракторист, комбайнер, водій, механік, електромонтер, наладчик машинних агрегатів, майстер машинного доїння, слюсар, токарь та ін. Збільшилася кількість спеціалістів тваринництва та землеробства, особливо меліораторів (машиністів насосних станцій, поливальників, машиністів зрошувальних машин тощо)

(Смолій, 2006: 387).

Незважаючи на те, що кількість механізаторських кадрів щорічно зростала, значна частина їх залишала сільськогосподарське виробництво. Для запобігання відпливу спеціалістів, в основному механізаторів, у міста колгоспи і радгоспи намагалися поліпшити матеріально-побутові умови праці і життя.

У 60 – 80-ті ХХ ст. рр. вживалися активні заходи щодо забезпечення господарств кваліфікованими механізаторами. Цей процес стимулювався партійно-урядовим рішенням «Про підготовку і забезпечення колгоспів і радгоспів Української РСР механізаторськими кадрами» (1965). Станом на 1 квітня 1965 р. через різні форми навчання спеціальність механізатора здобували 97,7 тис. осіб. Ці кадри готували 186 сільських професійно-технічних училищ механізації сільського господарства. Ці навчальні заклади переважно виконували покладені на них завдання, проте в їх діяльності було чимало недоліків. Недостатня матеріально-технічна база і короткі терміни навчання не дозволяли ґрунтовно підготувати фахівця з декількох суміжних спеціальностей. Окремі училища навіть не мали землі, так необхідної для навчання механізаторів. Випускники не отримували достатніх знань із питань агрономії, зоотехнії, економіки сільського господарства. Це було причиною значної плінності механізаторських кадрів.

Підготовка спеціалістів здійснювалася досить нерівномірно. Кількість навчальних закладів у областях залишалася різною, а отже, неоднаковою була і насиченість господарств робітниками. На початку 70-х рр. ХХ ст. на кожний колгосп УРСР у середньому припадало 67 механізаторів, на радгосп – 96. Але цього було недостатньо для організації двозмінної роботи під час збирання врожаю. Особливо гострою така проблема була в Полтавській, Харківській, Запорізькій областях (Падалка, 2003: 108–109).

Низьким залишався загальний освітній рівень механізаторів. У 1970 р. 47 % з них мали тільки неповну середню освіту. Дехто просто не бажав навчатися далі. Чимало спеціалістів не були зацікавлені в поліпшенні своєї професійної підготовки. У 1967 р. 11 % механізаторів мали перший кваліфікаційний клас, 25 % – другий, 64 % – третій. Доплата за клас була незначною, тому вона й не виступала вагомим стимулом до підвищення кваліфікації робітника.

У 70 – 80-ті рр. ХХ ст. для високопродуктивного використання техніки вимагалось на 40 – 50 % більше механізаторів, ніж їх було насправді. На початок 70-х рр. не вистачало 25 тис. таких спеціалістів. У радгоспах проектом плану на 1970 р. був передбачений ріст кількості робітників на 40,85 тис. осіб, або на 6,2 %, а також ріст середньої заробітної плати – на 19,2 % (ЩДАВО України. Ф. 27. Оп. 22. Спр. 1576. Арк. 37).

Невдоволення виробничими й побутовими умовами призводило до великої плінності кадрів. Щороку тільки колгоспи залишали 13 – 14 % механізаторів. Одна з причин цього явища – нераціональне використання їх праці. Лише 40 – 50 % річного бюджету робочих годин вони витрачали на виконання механізованих робіт, а решту – на ремонт і обслуговування техніки (18 – 25 %), будівельні роботи (15 – 20 %), у допоміжному виробництві, на загальногосподарських і вантажно-розвантажувальних роботах (5 – 8 %).

Низьким був освітньо-кваліфікаційний рівень тих працівників, які незначною мірою користувалися машинами та механізмами (тваринники, птахівники, робітники механізованих токів).

Досить чисельною категорією на селі залишалися представники некваліфікованої праці, зайняті кінно-ручними роботами та працею біля машин і механізмів, що не вимагали спеціальних теоретичних знань. Вони здебільшого обходилися навичками, отриманими на практиці. Їхня чисельність у господарствах була різною і залежала від загального рівня механізації виробництва. У 60 – 80-і рр. ХХ ст. ця категорія невпинно скорочувалася, що зумовлювалося важкими умовами праці, низьким заробітком. Але й розвиток механізації в різних галузях сільського господарства вимагав більшої кількості спеціалістів. Їх число в основному й поповнювалося тими представниками некваліфікованої праці, що оволодівали механізаторськими та іншими сільськогосподарськими професіями.

Нерозв'язаною залишалася також проблема забезпечення сільського господарства управлінськими кадрами та спеціалістами. Фахівців цього сектору економіки в УРСР готували 17 вищих навчальних закладів і 133 технікуми. Серед останніх – 21 радгосп-технікум. З 1966 р. при

12 вищих навчальних закладах сільськогосподарського спрямування були відкриті факультети підвищення кваліфікації, при 6 – заочні економічні факультети підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів. Функціонували також 34 школи підвищення кваліфікації із середньою спеціальною освітою. Їхня діяльність була досить плідною. Тільки за другу половину 60-х рр. ХХ ст. на заочних відділеннях навчальних закладів та в системі підвищення кваліфікації було підготовлено й перепідготовлено близько 5 тис. керівних кадрів колгоспів і радгоспів. Майже 23 тис. керівників і спеціалістів підвищували свою кваліфікацію.

Загалом, на 1968 р. у колгоспах УРСР нараховувалося: 9510 голів колгоспів, 6111 заступників, 16 019 агрономів, 14 387 зоотехніків, 19 114 ветспеціалістів, 13 232 інженерів, 25 397 завідувачів ферм, 9486 бухгалтерів. По радгоспах: 1319 директорів, 1405 головних агрономів, 1243 головних зоотехніків, 1309 інженерів, 2736 агрономів, 2111 зоотехніків, 3570 ветспеціалістів, 6767 завідувачів ферм, 13 094 бухгалтери (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 1312. Арк. 2–3).

На 1965 р. з 9486 голів колгоспів лише 7448 були з вищою і середньою спеціальною освітою, на 1970 р. – з 9041 – відповідну освіту мали 8087. Відповідно інженери, техніки і механіки: в 1965 р. – 5 715 з 9 729 чол., а в 1970 р. – 12 476 з 17 847 осіб. Досить низький показник був серед завідувачів тваринницьких ферм. У 1965 р. з 25 332 чол. лише 2600 мали освіту. У 1970 р. з 25 342 – 4486 (Падалка, 2003: 232–233).

Існували значні прорахунки в розподілі та використанні фахівців. Так, у 1970 р. 36,2 % випускників спеціальності «механізація», 49,2 % спеціальності «електрифікація», 77,1 % спеціальності «меліорація сільського господарства» були направлені в зовсім інші галузі виробництва. Головна причина цього – неправильний підхід до відбору абітурієнтів, 60 – 70 % яких були уродженцями тих областей, на території яких функціонували навчальні заклади. Протягом досліджуваного періоду з числа направлених за розподілом не прибули на місце призначення 1431 випускник із вищою і 18 066 – із середньою спеціальною освітою.

Мали місце й недоліки у використанні та закріпленні кадрів. Нерідко керівники господарств не дбали про створення для фахівців належних умов життя та праці. Більшість молодих спеціалістів змушені були самостійно наймати житло й вирішувати численні побутові проблеми.

Досить низькою була питома вага головних спеціалістів із вищою фаховою освітою. На 1970-і рр. серед головних бухгалтерів колгоспів її мали лише 7,7 %, серед головних зоотехніків – 23,6 %, головних інженерів – 23,9 %, головних економістів – 36,5 %, головних агрономів – 44,6 %. У радгоспах частка тих, хто працював на посадах головних спеціалістів і мав тільки середню спеціальну освіту, складала від 18 до 50 %. Особливо гострим був дефіцит ветеринарних працівників (Панченко, 2000: 112).

У 1966 р. було прийнято державне рішення про забезпечення сільського господарства необхідною кількістю інженерно-технічних кадрів. До цього часу у штаті господарств інженерно-технічної служби не було. У 1966 р. 52 % колгоспів не мали ні інженерів, ні техніків-механіків. Престижність інженерно-технічної праці падала через її нераціональну організацію та низьку оплату.

Натомість громіздким був управлінський та обслуговуючий апарат, утримання якого поглинало великі кошти. У 60 – 70-і рр. ХХ ст. його частка серед усіх зайнятих становила близько 10 %. Хоча траплялися випадки, коли в районі були відсутні сільськогосподарські органи. Навіть у таких, які об'єднували до 20 радгоспів (Овчаренко, 1990: 42–44).

У справі набору учнів училищ головним недоліком була гонитва за «валом», коли навчальний заклад комплектувався кількістю учнів без урахування матеріально-технічної бази. І хоча з кожним роком кількість випускників професійно-технічних училищ, орієнтованих на сільськогосподарське виробництво, зростала, їх чисельний та професійний рівень залишав бажати кращого. Оскільки мережа училищ сільськогосподарського профілю була розгорнута недостатньо, колгоспи і радгоспи змушені були вдаватися до короткотермінових кустарних форм навчання, вручати техніку малопідготовленим працівникам або тримати машини на тривалому вимушеному простой через відсутність кадрів механізаторів.

Найпоширенішою, наймасовішою формою програмного навчання був усеобуч – система загального навчання. На базі агротехнічного всеобучу були організовані тисячі гуртків, курсів, де

колгоспники вчилися керувати трактором, комбайном, автомашиною, отримували агротехнічний мінімум знань (Кривчик, 2002: 27).

Важкою була праця механізаторів, вона вимагала постійного перевантаження, передбачала тривале сидіння в одній і тій же позі, що призводило до перевтоми окремих м'язів. Така робота погіршувала кровообіг, спричиняла захворювання нервово-м'язового й опорно-рухового апарату.

Більшість сільськогосподарських робіт вимагали ненормованого часу. Середня тривалість робочого дня механізатора і тваринника становила 7,5 – 8,5 годин. Під час напружених сільськогосподарських кампаній у 63 % трудівників вона доходила до 10 годин, у 24 % була ще вищою.

Не скрізь був налагоджений належний виробничий побут. На початку 1970-х рр. у 85 % господарств існували будинки механізаторів, але вони майже не відповідали своєму функціональному призначенню – надавати умови для відпочинку. Дошкуляв холод, не було можливості прийняти душ після брудної роботи. Абсолютна більшість майстерень не опалювалися, ремонт відбувався на холоді (Рибак, 1997: 134).

Тваринницькі приміщення не були обладнані вентиляційними пристроями та утепленням, працювати в них можна було тільки в гумовому взутті, тверде покриття доріг було відсутнім. Праця була ненормованою, переважала однозмінна робота, часто порушувалася техніка безпеки. Особливої шкоди здоров'ю працівників завдавала некваліфікована робота з отрутохімікатами. До роботи з ними допускали людей без належної підготовки, спецодягу та респіраторних масок.

Оплата праці була одним із найслабкіших місць колгоспної системи. У самому виробничому процесі акцент ставився не на працівниках, а на машинах, верстатах, тракторах. Соціалістичний принцип «рівну оплату за рівну працю» не реалізувався. Для виконання більшості сільськогосподарських робіт не вимагалось спеціальної кваліфікації, бо вони були нескладними і відрізнялися лише фізичним навантаженням. Застосовувалися примусові методи, штучно спеціалізувалася праця. Реальним джерелом матеріального забезпечення сільського трудівника залишалось особисте господарство.

Висновки. Отже, протягом 60 – 80-х рр. ХХ ст. держава так і не спромоглася підняти суспільну значущість селянської праці. Запроваджені заходи мали половинчастий характер і не підкріплювалися необхідними матеріальними чинниками. Заробітна плата залишалася на низькому рівні. Вона не забезпечувала трудівникам гідних життєвих умов.

Помилки адміністративно-бюрократичної системи управління особливо негативно позначилися на загальному стані сільського господарства, в тому числі й на галузевій науці, що мала забезпечувати його розвиток. У роки застою в науці нагромадилося багато нерозв'язаних проблем. Така сумна спадщина тих років, коли «валова» і надцентралізована економіка, монополізм та відсутність конкуренції в ній створили своєрідний бар'єр, який надійно «захищав» аграрне виробництво від проникнення новачій. Наука стала чужорідним тілом – вона «заважала» раз і назавжди налаштованому механізму сільськогосподарського виробництва «ритмічно» працювати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Кривчик, 2002 – Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960 – 1980-ті роки // Український історичний журнал (далі УІЖ). 2002. № 5. С. 24–34.
- Литвин, 2004 – Литвин В. М. Україна: два десятиліття «застою» (1966 – 1985). К., 2004. 256 с.
- Овчаренко, 1990 – Овчаренко П. Д. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті – перша пол. 80-х років) // УІЖ. 1990. № 8. С. 3–13.
- Падалка, 1995 – Падалка С. С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. К., 1995. 33 с.
- Падалка, 2003 – Падалка С. С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60 – 80-ті роки ХХ ст.). К., 2003. 160 с.
- Панченко, 2000 – Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Підручник. 2-ге вид., випр. і доп. К., 2000. 342 с.
- Рибак, 1997 – Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). К., 1997. 165 с. з іл.
- Рибак, 2000 – Рибак І. В. Соціально-побутова структура українського села. Кам'янець-Подільський, 2000. 304 с.

Романюк, 2005 – Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. Вінниця, 2005. 256 с.

Смолій, 2006 – Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. К., 2006. Т. 2. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. 652 с. іл.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

REFERENCES

Kryvchuk, 2002 – Kryvchuk H. H. Protyrichchia kulturnoho rozvytku ukrainskoho sela u 1960 – 1980-ti roky. [The contradiction in the cultural development of the Ukrainian village in the 1960s – 1980s.] // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (dali UIZh). 2002. № 5. S. 24–34. [in Ukrainian].

Lytvyn, 2004 – Lytvyn V. M. Ukraina: dva desiatylittia «zastoiu» (1966 – 1985). [Ukraine: Two Decades of «Stagnation» (1966 – 1985)]. Kyiv, 2004. 256 s. [in Ukrainian].

Ovcharenko, 1990 – Ovcharenko P. D. Diialnist uchenykh v aharnomu sektori ekonomiky Ukrainy (60-ti – persha pol. 80-kh rokiv). [The scientists' activities in the agrarian sector of the Ukrainian economy (60 s – first half of 80 s)] // UIZh. 1990. № 8. S. 3–13. [in Ukrainian].

Padalka, 1995 – Padalka S. S. Silske hospodarstvo Ukrainy v druhii polovyni 60-kh rr. XX st. [Ukrainian agriculture in the second half of the 1960 s.] Kyiv, 1995. 33 s. [in Ukrainian].

Padalka, 2003 – Padalka S. S. Ukrainske село v konteksti totalitarnoi derzhavy (60 – 80-ti roky XX st.). [Ukrainian Village in Totalitarian State (60 – 80s years of the 20th century).] Kyiv, 2003. 160 s. [in Ukrainian].

Panchenko, 2000 – Panchenko P. P., Shmarchuk V. A. Aharna istoriia Ukrainy: Pidruchnyk. 2-he vyd., vypr. i dop. [Agrarian History of Ukraine: Textbook. 2d addition, corrected and supplemented]. Kyiv, 2000. 342 s. [in Ukrainian].

Rybak, 1997 – Rybak I. V. Sotsialna infrastruktura ukrainskoho sela: zminy, trudnoshchi, problemy (20-ti – pochatok 90-kh rr. XX st.). [Social Infrastructure of the Ukrainian village: Changes, Difficulties, Problems (the 20 s and early 90 s of the 20th century)]. Kyiv, 1997. 165 s. z il. [in Ukrainian].

Rybak, 2000 – Rybak I. V. Sotsialno-pobutova struktura ukrainskoho sela. [The Social Structure of the Ukrainian village]. Kamianets-Podilskyi, 2000. 304 s. [in Ukrainian].

Romaniuk, 2005 – Romaniuk I. M. Ukrainske село v 50-ti – pershii polovyni 60-kh rr. XX stolittia. [Ukrainian village in the 50s – early 60 s of the 20th century]. Vinnytsia, 2005. 256 s. [in Ukrainian].

Smolii, 2006 – Istoriiia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2 t. / V. A. Smolii (vidp. red.); НАН України. Інститут історії України. [The History of Ukrainian Peasantry: Essays in 2 parts]. Kyiv, 2006. Т. 2. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. 652 с. іл. [in Ukrainian].

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady Ukrainy. [Central state archive of the highest authorities in Ukraine]. [in Ukrainian].

TsDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations in Ukraine]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6.02.2018 р.